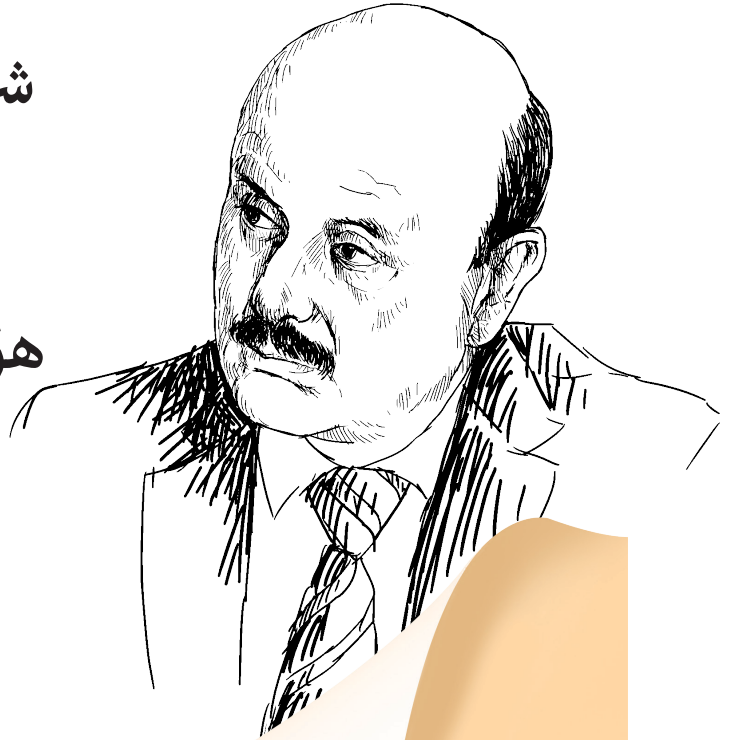

شەرقە كونا بىنە ماينىن رەخنا

رەۋىشى د سى پارچە

ھۆزائىن (عارف ھىتۆ) دا

بىكارئىنانا كودىن رەۋىشى د ھۆزائىن خۇ دا كرىيە، دىسان ل دووڧ بىنە ماينىن ئەڧى مېتۆدى تاچ رادە شىيايە رابەرايەتى و رېنىشاندىريا خويندەڧانى و جفاكى ب گشتى بىكەت، ھەرەسا دىار دكەين كا ھۆزائىن شىيايە رۆلى ھوشدارى و ھىشاركنا جفاكى بگىرىت ژ وان بابەتەين رەۋىشى و دىاركنا شىۋازىن ھوشياركنا وى و ل دووڧ دا بەھرەمەندىا ھۆزائىن د دارىژتا ھۆزائى دا و ئەو دەرپرېنىن گرىدايى ب بەھايىن رەۋىشى.

ئەڧ مېتۆدە خودان تايبەتمەندى و مىكانزىمىن كارىگەرە و د شىان داىيە بۇ شەرقە كونا تىكىستان ل ژىر سىبەرا بابەتەين رەۋىشى بىكاربەين. واتە رەنگەڧەدانە بابەتەين رەۋىشى د تىكىستان دا وىنە دكەت.

گۆڧەند عامر عەبدوللا
قوتابىيا ماستەرى ل زانكۇيا دھۆك

پوختە:

رەخنا رەۋىشى كەڧتىزىن مېتۆدىن رەخنىيە و ب شىۋەيەكى بەرچاڧ د ناڧ ئەدەبىياتا جىھانى دا پەيدابوويە و شىيايە د ناڧ ئەدەبىياتا كوردى دا رۆلى خۇ بىنىت، رەخنىگران پىڧەرېن رەۋىشى و ھەكو رىكەك بىكارئىنايە بۇ شەرقە كونا دەڧى ئەدەبى. ئەڧ ڧەكۆلىنە ل سەر دىوانا ھۆزائىن كورد(عارف ھىتۆ) ل دووڧ ھندەك پىنگاڧ و بىنە ماينىن (مېتۆدا رەۋىشى) خواندن و شەرقە كونا بۇ ھاتىيە كرن. ئارمانج ژ ئەڧى ڧەكۆلىنە ئەو ھە دىاربەكەين تاچ رادە ھۆزائىن سەرەدەرى دگەل

رەۋىش چەند سىڧەتەكن يىن پەيوەستىن ب مەۋڧى و د رەڧتارىن مەۋڧى دا رەنگەڧەدەن، ھەر ژ كەڧن دا ڧەيلەسوف و زانا و ڧەكۆلەران گرنى ب ئەڧى لايەنى داىيە، چونكى ب خودى و مەۋڧى و جفاكى ڧە گرىدايە، رەۋىش و ئەدەبىياتان پەيوەندىيە كا موكم دگەل تىك ھەيە، ب رىكا ئەدەبى نڧىسەر دىشەت پەياما خۇ و بەھايىن رەۋىشى و رەڧتارىن پەسەند و نەپەسەند بۇ تاكىن جفاكى بگەھىنىت، ئەڧەژى دىبەتە ئەركى رەخنا رەۋىشى.

رەخنا رەۋىشى تىك ژ مېتۆدىن رەخنىيە كو گرنىيىن ددەتە ڧەكۆلىنە كارىن ئەدەبى ژ كوزىن رەۋىشى و

دهستنيشانكرنا بهايين رهوشتي و كاريگه ريبا وى ل سر جفاكى. گرنگيا فهكولينى دياركرنا بنهما و ميكانزمين رهخنا رهوشتي يه، و دووچوونه كا تير و تهسل يا بنهمايان و پهنگفه دانا وان د هوزانين كوردى دا. نارمانجا سهرهكيا فهكولينى دياركرنا پيشهر و شيوازي شروفهكرنا دهقى نهدهبى ل دوو ق تيوزا رهوشتي بو خويندهقانى. نهف فهكولينه لايهنى تيورى يى تيگهه رهوشتي و پيناسه و زارافين وى و پيداچوونه كا ميژوويى تيدا هاتيه بهسكرن، ههروهسا رهخنا رهوشتي پهيوهنديا وى ب هندهك لايه نانقه و كورتيهك ل سر ژيانا نفيسهري و وهرگرنا هندهك ههونه يين هوزانى و پراكتيكرنا بنهمايان ل سر نهوان نهوان ههونه يان.

(رهفتار) دهيت و ههروهسا هندهك جاران ب رامانا غيرهت (المروءة). (منصور، ۲۰۲۲) و پهيفا (ئينگليزي Ethic) يا ژ رهگى يونانى (Ethos)، ئانكو (نهريت - عاده) هاتيه وهرگرتن، پهيفا رهوشتي د زمانى عهريه بى دا (اخلاق) نافه نهو كۆمكرنه بو پهيفا (خلق). نهو ژى ب رامانا كۆمه كا سيفات و كريارين مروقى يين باش يان خراب، بلند يان نرم دهيت. ههر ژ كهفن دا يونانيان ژ بو ئامازه پيكرنى ب رهوشتي پهيفا (Ethikos) بكارئينايه، ئانكو رهوشتي، (أخلاقى). لاتينيان نهو فهگوهاستيه ناف زمانى خوه و پهيفا (Moralis) بكارئينايه. (نهيلى، ۲۰۱۹، ۴۴) كهواته ب دريژاھيا ميژوويى و گوزانكارى ب خو فه ديتيه و تيگهه كى جيگير نينه و بهردهوام د گهورينى دايه.

۱- تيگهه و زاراف و پيداچوونه كا ميژوويى بو رهخنا رهوشتي:

۱-۱ تيگهه رهوشتي

گهريان و دووچوون ل دوو ق تيگهه رهوشتي (رهوشتي) ژ گرنگترين و ب زهمه ترين جورى فهكولينى زانستين مروفايه تيب يه، چونكى تيگهه كى فلهسفى و دهروونيه و پيكتاتى وى يى نالوزه و بناغيه بو ئافكارنا جفاكى ژ بهر لايهنى تايينى و مهعريفى و كهلتورى و شيوازين هزركرنى و چهوانيا وى ل دهف كومى. (<https://theses-algerie.com>: 2015)، ئانكو رهوشتي دهگه له لسوكه وتين مروقى دياردين، كهواته رهوشتي (بريتيه ژ كۆمه كا بهمايان، ل دوو ق فلهسفا ليبرالى ب رامانا دهستفه ئينانا باشيانه د جفاكى دا و ژ خرايبان دهيتت پاراستن، ژ كهسهكى بو ئيكى دى و ژ جفاكهكى بو يى ديتر يا جياوازه يا گريدايه ب ههستا مروفايه تيبه)). (منصور، ۲۰۲۲) واته فهكولينه ل سر كا چ تشت خرابه و چ تشت باش و چ دروسته و چ خهله ته د رهوشتي دا.

زمانى كوردى ژى ژ نهفى زارافى بن بهر نينه، (پهيفا رهوشتي). بهرامبهر پهيفا (مورال) دهيتت بكارئينان و د زمانى عهريه بى دا پهيفا (أخلاق) بهرامبهر پهيفا (مورال) بكار دهيت و ژبو رهخنا رهوشتي دشين بيژين زارافى (Moral Criticism) كو عهريه ب زارافى (النقد الأخلاقى) بو بكاردينن ههروهسا بهرامبهر زارافى ئينگليزي (Moral ethical) عهريه ب پهيفا (أخلاقى) ئانكو رهوشتي بكاردينن)) (نهيلى، ۲۰۱۹، ۴۶).

۲- ژلايى زارافيه:

سهبارت ب تيگهه رهوشتي گهلهك پيناسه بو هاتينه كرن ژ وانا ژى (گورگانى) دهبراره ي رهوشتي دببئيت: ((رهوشتي فورمه كى موكم يى دهروونيه يان روحى و ژ رهفتارين مروقى دهردكه فيت ب ساناهى و بى كو هزر تيدا بيته كرن)) (منصور، ۲۰۲۲) واته رهوشتي دهگه له هه هه لسوكه وتهك ژ مروقى دهردكه فيت و ديار دببئيت، ئانكو نهو رهفتار و رهوشتي دهبرينى ژ ساخله مى و نه ساخله ميبا دهروونى مروقى دهك، چونكى رهفتارين مروقى رهنگه دانه ژ ناخى مروقى.

ههر ديسان د پيناسه يه كا ديتر دا دهبراره ي رهوشتي د پهرتووكا (تهذيب الأخلاق) يا (ابن مسكوبه) د دببئيت: ((رهوشتي، رهوشه كا دهروونى يه دهبرينى ژ رهفتاران دهك بى كو هزر تيدا بكن و ل سر خو بن)) ل قيرى دا نهو رهوشا مروقى دهك فته تيدا ب دوو شيوان پارقه كريبه:

۱-۱-۲ تيگهه رهوشتي ژلايى زمان و زارافيه

۱- ژلايى زمانيه

تيگهه رهوشتي د زمانى دا ((ب واتا يا (سروشت) و

و داب و نەرىتېن جفاكى، كو ب پىكا وان كارېن ھونەرى پەيدا دەيت، ھەرەسا ب پىكا پەفتارا دروست د تراژىدىيەن دا وپنە دكەت و ب دیتنا وی كریارا سەرەكى د تراژىدىا دا دقیت ئاست بەرز بیت (نبیل) بیت و كارەكتەرین شانویپ دقیت پەوشت بەرز بن). (ھلال، ۱۹۷۳، ۷۴).

ئەف سەرنج و گرنىگانا وان ب پەوشتى ھەر یا بەردەوام بوو ھەتا د قۇناغا پىنسانسى دا، ((رەخەگرانى پاش پىنسانس و قۇناغەکانى پاشتر لەوانە (سامویل جونسون) و (مانیۆ ئارنۆلد) پىش پىگەيەكى بۇ پەوشت داناول ل سەدەى نۆزدەم و بیستەمى زاینى دا بە ھەمان شۆپە پشت بەستن بە زەمىنە پەوشتەکان لە ھەندىك رېباز درېژە و بەردەوامى بە دەست خست)) (امامى، ۲۰۱۸: ۲۲۳ - ۲۲۴).

۱-۲-۱ پەوشت د پەخنا پوژئاقايى دا

ژلايى مېژوويفە ئەف جورى پەخنى ئىكە ژ كەفنترىن مېتۆدېن پەخنى، (تەمەنى بە قەدەر تەمەنى پەخەگرانى یونان و رۆمە، بۇ نمونە ئەفلاتون زورى پىداگرى لەسەر ئەخلاق و قازانچ دەکرد، ھوراس پىداگرى لە سەر چىژ و فېركارى دەکرد، بۇ نمونە بەناوبانگترین نمونەکانى ئەدەبىياتى ئىنگلستان (۱۸۰۰ - ۱۶۶۰) بە تايەتى دوكتور سامویل جونسون، بابەتى سەرەكى ئەم پەخەگرانە، ئەو پە كەپپیان وایە، ئەركى ھەرە گورەى ئەدەبىيات، ئامۆزگارى ئەخلاقى و گەرانە بە دواى باسە فەلسەفەکان دا) (مورگان لېر، ۲۰۱۴: ۶۷).

ئەگەر سەرنجى بەدینە لایەنى پەوشتى ب ئاشكرایی د فەلسەفا سوقراتى دا دى بېنېن: (فەلسەفا سوقراتى ل سەر دوو شەنگستا: تېورا ئەپستىمى - زانىنى ئەوا زاستى د بياقنى عەقلى دا چارچۇقە دكەت و تېورا پەوشتى ئەوا باشيى و زانستى پىكفە كۆم دكەت. ئانكو پەوشت ەكو بىچىنەك د فەلسەفا سوقراتى دا دەپتە دىتن)) (نەپلى، ۲۰۱۹: ۵۰). زیدەبارى قان فەیلەسوفان (ئەرسىتۆ) (فەیلەسوفەكى مەزەنە ەكى ئەفلاتون لىن خالا جىاوازا وی ژ یا ئەفلاتونى، پروسا پەخەگرتى ەك چارەسەرىەك بۇ ئەدەبى پەفتارى دگەل دكەت، و فەلسەفە عەقىدە، پەوشت و پەروەردە دگرنگن،

یا ئىكە: ئەو پەوشا مىزاجىيا سروشتى یە ل دەف مروقى بۇ نمونە پەوشا توورەبوون و ھەلچوون ژ بۇ بچووكترىن ھۆكار، ھەرەسا پەوشا ترسنوكى و ھەستىاريا ژ دەنگەكى بەرز یان نزم یان دەنگوباسەكى ژ نىشكەكىفە و ھەرەسا پەوشا ھندەك ژ وان ئەوپن زیدەروپى د پىكەنېن دا دكەت و گەلەك حالەتین دى.

یا دووپى: ئەو پەوشتە یا كو مروقى مفای ژى ەوگریت ەك نەرىتەك و ل دووقدا پاهىنانان ل سەر دكەت و دېتە بنەمايەك بۇ شىوازی ھزركرنى ل دووق مروقى ەبەردەوام دېتە و دېتە پىشكەك ژ سروشتى وی. (منصور، ۲۰۲۲).

۱-۲ پىداچوونەكا مېژووپی بۇ پەخنا پەوشتى:

پەخنا پەوشتى فەكۆلین و شروفەكرنا كارېن ئەدەبى دكەت ل ژېر پوناھىيا پەوشتى و بها و بېقەرېن پەوشتى د جفاكى دا ەكى (باوهرى، ئەمانەت « راستى، دادپەرورەى...))، پەخنا پەوشتى ((ژ كەفنترىن شۆپەيىن پەخنى دەپتە ھژمارتن بۇ ھەلسەنگاندنا تىكستى ئەدەبى، چونكى ئەدەب پەيوەندىيەكا تىكسەر ب پەوشتى كۆمىقە ھەپە، ئانكو ەسا ل كارى ئەدەبى دىتریت تا چ رادە مفا یان یان خرابيى دگەھىنتە جفاكى)) (الكبسى، ۲۰۰۹، ۱۸). (بەرەتتى قى تىورى فەدگەرېتەفە بۇ فەیلەسوفىن یونانى و ل دووق قوتاغىن مېژووپی بەرەف پىش چووپە، كەواتە دشىين بېژین پەخنا پەوشتى ل ژېر پوناھىيا فەلسەفى ل پەوشتى دىتریت و ھەول دەت شروفەكرن و ھەلسەنگاندنەكا لۆژىكى و زانستى بۇ ئەدەبى بکەت) (<https://bing.com>). ب دیتنا پەخەگرېن پەوشتى: ((دەبى ھونەر پەپروەى پەوشت بکات و ئەگەر لە سنوورى پەوشت دەرچوو ناپەسەند دەبیت، ئىفلاتون لە كىتیبى (كۆمار) ەكەى خۆى دا، شىعر و مۇسقىا بەكار و ئامرازىك دادەنن بە دەست حكومت و سىياسەتەوەن، (ئەرسىتۆ) ش لەو پرووۋە ھەمان بۇچوونى ھەپە، بەراى ئەو شىعر بە تايەتتى تراژىدىا ھۆپەكە بۇ پاكبوونەوہى دەروونى)) (حوسىن، ۲۰۰۷، ۱۳). ھەرەھا بوچوونەكا دىتر یا ئەرسىتوى ئەوژى: (گرنگى دانا (ئەرسىتوى) ژ بۇ پەوشتى ژ بەر ەزىفەيى وی یا ھونەرىيە، كارتىكرنا وی ل سەر دياردە

به لئ ل ده سپیکي نه دانايه، به لکو ژ تیکستين نه ده بی ده سپیکریه، چونکی وی تیکستی دخونیت و دبینیت و به ردکته و خه یال دکته دویر ژ دوو فچوونا سیفاتین وی ده قی (الطاهر، ۱۹۸۳: ۳۵۶).

نه ف دیتنا نه رستوی ژبو په خنه گرتنی پتر جه ختی ل سهر چیژا وه رگری دکته، نفیسه ری مه زن (تولستوی) ((ب شیوه یه ک جودا ته ماشای بکارینانا ره وشتی کریه. وی گردانه ک د نافه را جوانیی و مفای و ره وشتی دا دروست کریه. ب دیتنا وی ((جوانی بخو یا پیکخوشکر نیه کو به رده وام بیت، به لکو ف هره نه و ل دوو ف پیدفیاتین ره وشتی بهیته پیقان و د هاوکیشیه کا سهرنجراکیش دا دیاردکته کو هندی نه م خوه رادهستی جوانیی بکهین، هند نه م دی ژ باشییی دوور که فین... لایه نی نایینی ستوینا هه ره سهره کی یا تیورا ره وشتی یه ل ده ف تولستوی، نه ف هژی ههر هه مان ره وت بوو یا کو د چه رخی نافیندا زال. ل دوو ف فنی چه ندی ره خنا وی یا نایینی و ره وشتی دیتنا وی بو هونه ری ب گشتی دیار دکته ((نه پیل، ۲۰۱۹: ۵۳-۵۴).

د چه رخی بیستی دا ناراسته یا ره وشتی به ره ف پیش چوو و زیده تر چوو د ناف بوارین نه ده بیاتی دا ژ وان ژی (گروپی ب نافنی هیومانیزمین نوی پویته دانا وان یا سهره کی ل سهر نه ده بی ههر وه کی ره خنی ل ژیاننی دگرن، و فه کولینا ته کنیکین نه ده بی دکته، ل وان هوکار و مه به ستا نه ده بی دگرن نه وین کارتیکرن ل سهر مروقان هه ی و ل سهر نه ده بی ب خو ژی) (سکوت، ۱۹۸۱: ۲۸)

۱-۲-۲ ره وشت د ره خنا عه ربی دا

سهره لدانا ههر ریازه ک یان ناراسته یه کا نه ده بی یان ره خنه یی ل ده ف وه لاتین پوژنآفایی ب گومان ملله تین دیتر ژی وه کی یین پوژنه لات ژی ب به هر نین و دشین فه کولینین ل سهر به ره مین نه ده بی و هونه ری نه نجام بدن. (ره وشت و مروقایه تی تیک ژ وان تیگه هانه کو تاییه تمه ندییه کا که فنه ل ده ف عه ربان و گرنگی پیدایه، بو نمونه (مه ردینی- مه ردایه تی) ژ گرنگترین سیفه تین عه ربین سهرده م جاهلیین یه و جهی خو د ناف شعرا عه ربی دا

کریه. (حاتم الطائی) شاعره کی سهرده م جاهلییه لایه نی ره وشتی و مروقایه تی د ناف دیوانین وی دا د به رچافن نمونه یا به رزا ره وشتی و هوشیاری و ره فتاران دهیته هژمارتن) (<https://bing.com>). به لئ پیش هاتنا نایینی ئیسلامی پروسا په خنه گرتنی یا ره فتار و ره وشتی گورانکاری ب سهر دا هاتن (هنده ک ژ په خنه گران ل سهر بنه مایه کی هونه ری و ئیستاتیکی پروسا بریاردان و هه لسه نگانندن نه نجام ددا، وهنده ک ژی ژ وان ل سهر بنه مایین ره وشتین گردیایی ب نایینی فه به ره مین نه ده بی هه لسه نگانندن، نانکو نه و پیقه رین ره وشتی یین گردیایی ب نایینی ئیسلامی فه به ره مین نه ده بی هه لسه نگانن) (عبدالخالق، ۲۰۲۲) هه ر ل سهر فنی چه ندی ژی (نجوی صابر) د په رتووکا خو دا (النقد الأخلاقی) هه لویستی په خنه گرن عه رب دابه شی سی گروپان دکته ژ وان ژی (گروپه ک گردیایی هه لویستی قورنانا پیروز، فه رموده یین پیغمه ربی (س.خ)، خه لیفه یین موسلمانان، وان شعر و سا په سهند کر کو پیدفیه دگه ل پوحا ئیسلامه تییی بگونجن و یین دیتر هه می ره ت د کرن» ب دیتنا وان بهایی هونه ری یی شعری دهیته خواری نه گهر ل پیقه رین ئیسلامی دهر بچن. گروپی دیتر و سا دبینن کو ناچییت نایین بیته پیقه ر بو بریاردانی ل سهر شاعریه تا وی و بهایی هونه ری یی شعری، دبیزن نه گهر شعر ژ بهایین نایینی و ره وشتی دهر بکه فن ژی چه کارتیکرن ل سهر بهایی هونه ری یی شعری ناکته، و گروپی سی یی وه ک هه لویستییه د نافه را هه ردوو گروپان دا نانکو گرنگیین ب ره وشتین نایینی دده ت و لایه نی هونه ری ژی فه راموش ناکه ن. (صابر، ۱۹۹۰: ۲۹). نه ف چه نده ژی دیتنه کا راسته چونکی یا فه ره په خنه گر گرنگییی ب بهایین ره وشتی بده ت، هونه ره یا به ره فه ژی پشت گو هه نه هافیزیت.

۱-۲-۳ ره وشت د ره خنا کوردی دا

د ره خنه یا نه ده بی کوردی دا وه کو پیدفی باس ل فی بابته تی نه هاتییه کرن، ل گوره ی نه و فه کولین و ژیده رین ل بهر ده ست ل سهر نه فی بابته تی (د.همداد حوسین و باسل تیمور) فه کولینه ک ل سهر فی بابته تی نه نجام دایه و ل سهر شعری (به ختیار زیوه ری) پراکتیزه کرینه و تیدا گرنگترین ره خنه یین ره وشتی د ناف شعری وی دا کرینه پیقه ر و

ل څېره دا سرود و دهربرینن ټایینی ژ دهستی کاھنا ټینادر و جوړه کڼ دی یې شعری دانا و ب شعرا داستانی هاته نافکر و ژ ټایینی جودابوو. لږ پستی هاتنا سقراتی، ټوی ریازا پوهستی ژ ټایینی جودا نه کر، و دا دیرکن، کو کهسې ژیر، ټوهه یې کو کههشتیه راستیی کو خوداوهند د هه بوونی دا هه یه و ب پیروزی دا بنین و ب دیتنا وی باوهری ته مامکه ری پوهستی یه (صابر، ۱۹۹۰: ۴۴-۴۵) که واته دې بینین کو (رهوشتی بیافه کڼ بهر فره هیډ په یام و ریښمایین وان دا څه گرتی بو ټمونه: ټایینی (جوهیان) هزارا ټیکبوونا پوهستی یان باوهری ب خودایډ دادپه روهر پښکیشکریه ټه څی هزارا باوهریا مروقی خورت کریه بو ټه نجامدان کریارین باش. (مه سیحیه) گرنگی ب ټارمانجا پیروزا مروقیه تیښی دایه. ټاراسته یا

پوهستی د مه سیحیه تی دا میتوده کا پوهستی دانایه، کو ژ سروشتی مروقیه تیښی وهرگریه و گرنگی ب سیفه تیښ: قیان، دلوقانی و قوربانی دانې دایه (نهیلی، ۲۰۱۹: ۵۵). د ټایینی ټیسلامی ژی دا وهکی یا دیار گرنگی ب لایه نڼ پوهستی دایه و بهایین پوهستی بنه رته کڼ سه ره کی ددانیت بو مروقی ټیماندار ههروه کی د

هه لسه نگاندن بو کرینه ټه وژی: (هانان بو خویندن و خوینده واری، برایه تی و یه کگرتن، یارمه تی دانی هه ژاران، ریژگرتن، مهینوشتی، نوشته و فالکردن، بڼ وه فای و به لین نه برنده سهر) (بکر اسماعیل، ۲۰۲۲ ل. ۳۲۲)، ل دووف څان پیقه ران څه کولین ټه نجام دایه و هه رسې بنه مایین رابه ری و هوشیاری و شه هره زایی یا نفیسه ری ل سهر ټیکستین وی دیار کرینه. ههروه سا (د. نعمت الله حامد نهیلی) د څه کولینه کا ل ژیر ناف و نیشانی (بنه مایین رهفتار و پوهستی د دیوانا شعری (بازاری خه ما) یا ټه حمه د یاسین بهندی) ب تیروته سه لی باس ل په خنا پوهستی کریه و بنه مایین په خنا پوهستی ل سهر ټیکستین هوژانی پراکتیزه کرینه ل دووف په هه ندین پوهستی بنه مایین رابه ری و هوشدار و به هریا هوژانفانی دیارگریه و ټامازه ب هنده ک کودین پوهستی دایه ټه ویډ د ناف هوژانین وی دا په نگه داین ټه وژی: (قومار و سه رخوشتی، ره فین ژ دهسته لاتی، خاپاندن. زرشهرم، ټاریان، ټه نیما) (نهیلی، ۲۰۰۹، ۶۵).

۲- پیقه ر و بنه مایین په خنا پوهستی و پراکتیزه کرنا وی د هوژانین (عارف حیټو) یدا

۲-۱ پیقه ری پوهستی و ټایینی د په خنا ټه ده بی دا

په یوهندی د نافه را ټایین و پوهستیدا یا بهیزه چونکی ټایین ټه رکڼ ریښاندهر پڼ دینیت بو چه وانیا سهره دهری کرڼ و هه لسوکهوت و دیارکرنا به هایین پوهستی د سهرده میڼ که څن دا (وهها ته ماشای شاعران ذکر وه کو که سه کڼ پیروژ ژلایڼ ټایینیڅه، چونکی وه چی ل دهف خوداوهندی دهیت و شعریڼ وان دهربرینن ټایینی سیاقی جادوووی (سحر)، گو ټین په یامبه ری و سلاق..... ټیدابوون و هه ر ب فی په نگی سهره دهری دگه ل شاعری و به ره میڼ وان ذکر، به لږ پستی وان ب سهرده میڼ قه هره مانی (بطولی) دهاته نافکرن ده سپیگر، د جفاکڼ یوانی دا چینه ک ژ پاشایان و که ساین بالا ده ست، دهسته لات گرت و ټایین ب شیوه کی بکار دینان بو ټیرکرنا پڼدقیڼ خو و خویشین خو یین دویایی.

پراستەقىنەكانى ئەدەب لەبەر چاۋ نەگرىن و ھەمىشە ناچار بىن بە ۋەى كە بەرھەمە ئەدەبىيەكان بە ھەردوو دەستەى رەۋىشى و نارەۋىشى و بگرە دژە رەۋىشى دابەش بكەىن و ئەم دابەشكردنە بى واتايە (امامى، ۲۰۱۸: ۲۲۶). كەۋاتە دقئت ھەفسەنگىيەك ھەبىت د ناڧبەرا بەھايىن رەۋىشى و ئەدەبىياتى دا دەربارەى قى چەندى ژى ((رەخنەگرى عەرەب (د.نېبىل راغب) دىبىژىت: مللەت نەشەن دەستا ژ ھونەرى و بەھايىن رەۋىشى ژى بەردەن. رەۋىش بى ھونەر ھندەك ياسايىن ھشك و ب زەحمەتن، ھونەر ژى بى رەۋىش بەرەلەيەكە، كو دبىت مرؤڧى و مرؤڧايەتیی پەيوەندى پىكڧە ھەيە و دشىن بىنە تەمامكەرىن ئىك). (نېبىلى، ۲۰۱۹: ۵۵).

۲-۳ بىنەمايىن رەخنا رەۋىشى

گراھام ھو) د تىۋرا رەۋىشى دا سى بىنەما و پىڧەرەن سەرەكى ديار دكەت كو د شىان داىە بو ھەلسەنگاندنا تىكستان بېئىنە پەپرەۋكرن و ئەۋژى:

۲-۳-۱ بىنەمايىن رابەرىيى و ھونەبوونا رەڧتاران:

ئەڧ بىنەمايە داكوكىيى ل سەر وى چەندى دكەت كو ئەدەب رابەرە-سەركىشە، ب وى پامانى كو ئەدەبىيات ھزر و بىنەما و بھايىن رەۋىشى دادرىژىت و ئاراستە دكەت كو د شىان دا ھەيە ۋەكو ھونەكا بەرز بو جڧاكى بېئىنە دىتن و تاك د ژيانا خوە يا رۆژانە و د ناڧ جڧاكى دا پەپرەو بكەت. لى ئەرى ئەدەب ھەردەم دىبىت ھونىن بەرز و چاك پىشكىش بكەت؟ ھەلبەت ئەو بخۆ بەرسڧ دەت و دىبىژىت نەخىر، ئەگەر مە ئەڧە ژ ئەدەبىياتى قىا و داخوازكر، دقئت سى چارىككىت ئەدەبىياتى دەستا ژى بەردەىن، ھەرەك پالپشتىيەك بو قى بىنەماى ئەرستۆ ژى بابەتى رابەرىيى و ھونەبىيى د سروشى داھىنەرى دا دىبىت. (نېبىلى، ۲۰۱۹: ۶۲).

۲-۳-۲ بىنەمايى ھوشدارى و ھشياركرنى (العبرة):

ئەڧ بىنەمايە دەتە دياركرن كو ((رابەر و سەركىش

فەرموودەيەكا پىغەمبەرى ئىسلامى (س.خ) دا ھاتىيە؛ ((إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ)) (الزرقانى، ۱۸۴). «ئانكو ئەز يى ھاتىمە ھنارتن ۋەكو پەيامبەر دا كو بەھايىن رەۋىشى تەمام بكەم» كەۋاتە (رەۋىشى ئىسلامەتیی رەۋىشەكى گشتگىرە دەربازى سۋرەن دەم و جھا دبىت، چونكى ئايىن دەستورى دووماھى يە بو مرؤڧايەتیی ھاتىيە خوار) (نېبىلى، ۲۰۱۹: ۵۶) د ئايىن نە ئەسمانى ژى گرنگى ب لايەن رەۋىشى دەت بو ھونە ((ئايىن ھندۆسى دا داخاۋا رزگار بوونا مرؤڧى دكەت ژ قەيد بەندىن ژيانى. د بوزى و كوئىشوسىيى دا، گرنگى ب رىنمايى و وانەيىن رەۋىشى ھاتىيەدان، ئەڧ ھەردوو ئايىنە پىشتەقانىيى ل پىڧەرەن رەۋىشى دكەن ۋەكو دلؤڧانى و ميانرەۋى و دووركەتن ژ تۋندەرەۋى)) (نېبىلى، ۲۰۱۹: ۵۶).

۲-۲ پەيوەندىيا د ناڧبەرا رەۋىشى و رەخنا ئەدەبى دا:

ل دەسپىكى پەيوەندى ناڧبەرا رەۋىشى و ھونەرى (ئەدەبى)، (پەيوەندىيەكا رەخنەگرانە و سەرزەنشى بوو. دژى تىك راولەستىان كو د ھەمان دەم دا مرؤڧايەتیی پىدقئىيەكا مەزن ب وا ھەيە و نەشەت دەستبەردارى وان بىت. تىۋرا رەۋىشى د ئەدەبىياتى دا ل سەر دەستى (ئەڧلاتون)ى ئاڧا بوۋىە، رەخنا ھونەرى كره د چوارچوڧى رەۋىشى دا و ديارترىن رىك كو بزائن ئەو ھونەر يى نەباشە ئەۋژى ئامازەدانە ب رەڧتارىن نەباش ب رەنگەكى نەراستەۋخۆ د ئەدەبى دا.

ئەڧلاتون تىكەم كەس بوو داخاۋا سانسوركرنى (رقابە) كر بو داھىنانا ھونەرى و ئەدەبى، و شاعىر تاۋانبار دكرن ب پشت گوھ ھافىتنا جڧاكى و ئارىشەيىن وى و دىتنا وى ئارمانجا سەرەكى يا شەران تنى دا كو سەرنجا بىنەران بو راکىشىت نەك خزمەتكىرنا جڧاكى) (الكومى، ۲۰۰۵: ۴۶-۴۹). ئانكو دقئت ئەدەب دەرپرەنەك بىت ژ بەھايىن رەۋىشى، بەلى ئەڧ سۋرداركرنە يان پىكڧە گرېدانە يا ئەدەبى و رەۋىشى رەنگە ھندەك نەرىنى بو ھەبن ئەۋژى: ((ئەم مەرجدارانەى ئەدەب بە بەھاۋ رەۋىشىيەكان بەبى ھەبوۋى رەۋىشىيىكى ڧەلسەڧى بو رەۋىش، دەتوانىت ناچارمان بكات بەۋەى، كە بەشىكى گەۋرەى مىراتە

ئەندامى ئىكەتيا نقيسەرىن كورد و ل سالا ۱۹۹۹ئى بوويه ئەندامى دەستەكا رېفەبەر يا ئىكەتيا لقى دھوك و پاشى بوويه رېفەبەرى نقيسنا گۆقارا پەيف و پاشى بوويه سكرتيرى نقيسينى و پاشى نقيسەرى گۆقارا پەيف - ۲۰۰۵ - ۲۰۰۷. ھەرھەسا سەرنقيسەرى گۆقارا «سايلكوژيا» بوو ل دھوكى: ۲۰۰۴ - ۲۰۰۶. ۱۸ - (https://arifhito.com)

۳- پراكتيزەكرنا بنەماين پەرخنا رەوشتى د

شەرىن (عارف حىتۆ) دا:

ھەر مېتۆدەكا پەرخەنىي خودان تايەتمەندى و بنەماين تايەت ب خۆ ھەنە، و ل دووف ھەندەك پېنگاڧ و ميكانزمان شروڧەكرىن خۆ ل سەر دەقى ئەدەبى يان ھونەرى ئەنجام دەت. پەرخنا رەوشتى ژى ئىك ژ وان مېتۆدەياھ كو پەيوەندىيەكا ئىكسەر دگەل ياساين رەوشتى ڧە ھەيە و ڧەكۆلېنن خۆ ل سەر ئەنجام دەن و سەحدەتە بەرھەمى ئەدەبى د كوژىي سودمەندى و زيانى دا. كەواتە ئەف مېتۆدە گرنىيى ب لايەنى دەرڧەيى تېكىستى دەت و لايەنى ھونەرى تارادەيەكى ڧەراموش دكەت. د پەرخنا رەوشتى دا پەرخەگر ھۆزانى ھەمى وەرناگرىت بەلكو دەق دەق دى وەرگرىت يىت كودىن رەوشتى تىدان و دجفاكى دا يا كرىت بىت.

(سترانىت پەلا) ئاف و نىشانى ديوانا ھۆزانقانى يە، چەند پارچەي ھۆزانەك مە ژىگرىتەنە و ل دووف مېتۆدا رەوشتى دى پراكتىككەين:

ئىك ھۆزان (خاين):

((وى بلبلى..))

دارا سەر تاكى دلنى من

ئو بوستى

من نىشادا ئەڧىن و ژىن

ب من گرئى و زىكا ڧرى

دلنى خوە يى ڧالا و پاقر

د ئاف بەرھەمەمى ئەدەبى دا ھەنە ھەرھەكو د ئاف ژيانا واقى دا ھەين)) (نەپلى، ۲۰۱۹:۶۲). ھەر سەر بنەماين ھوشياركرنى ((گراھام ھۆ)) دېئىت: «ئەدەبىيات كەرستەكى نەپارزى دەتە مە بو ھەلسەنگاندنا رەوشتى» ژ بەر ھندى پېدڧىيە ئەدىب يان نقيسەر ھندەك جارن باھين رەوشتى بكار بىنيت بو ھۆشداركرنا جفاكى خۆ، پەرخەگر ب بوخو ژى برىارا ھۆشدارىكرنى رادىبىت ب رىكا شروڧەكرنا دەقى ئەدەبى)) (نەپلى، ۲۰۱۱).

۲-۳-۳ بنەماين شەھەزايى و سروش (الفطرة):

پەرخەگرىن رەوشتى وەسا ھزر دكەن كو ((بەھرە يان سروش ژ جىگىرتىن بنەمايە بو كۆنترۆلكرنى د ئەدەبىياتان دا، پېدڧىيە پەرخەگرى رەوشتى بەھرەيەك ھەبىت د لڧىنا دەقەكى دا كو بشىت جفاكى خۆ بەرەڧ پيش بىت و ل دووف بچىت، واتە دڧىت بەھرەيەكا پەرخەنىي ھەبىت ھەرھەكو (جونسون) دېئىت « ل سەر پەرخنا رەوشتى ڧەرە بزائىن دى چەوا (بەرھەم) لگەل ژيانى گونجىنيت و دى چاوا يەيوەندىيى لگەل شەھەزايى و سەربوورىن مروفايەتېيى پەيداكت « (نەپلى، ۲۰۱۱).

۲-۴ كورتىەك ل دۆر ژيانا د. عارف حىتۆ:

ل سالا ۱۹۶۸ئى ل گوندى بالەتە-دھوك ژ داىكبوويه. كولىزا پزىشك ل سالا ۱۹۹۲ئى ژ زانكويا مووسل ب دووماھى ئىنايە. ل سالا ۲۰۰۲ئى دېلوما بلند ب چارەسەركارى يا دەرۋونى ژ زاننگەھا ئومبو يا سوئدى ب رىكا رىكخراوا دياگونىا وەرگرىتېيە و ل سالا ۲۰۰۴ئى باوەرناما ماستەر ب نەخوشىين دەرۋونى يىن زاروك و سنىلەيان ژ زاننگەھا دھوكى وەرگرىتېيە. نوكەژى رېفەبەرى گشتىيە ل وەزارەتا كار و كاروبارىن جفاكى و ل ھەولېر دژىت ل سالا ۱۹۹۴ئى ئىك بوو ژ دامەزرېنەرىن گروپا نووكرن ھەر و ھەر ئىكەمىن بەرھەمى شەرى يى بەلاقبوويى ب ئافى (دل و دەريا و چادر) ل سالا ۱۹۹۳ئى، ب ڧوتوكۆپىي بەلاقكرىيە و ئىكەمىن بەرھەمى ژ چاپخانى دويركەفتى ب ئافى (نان و برىن و بشكورىن) بوو، ل سالا ۱۹۹۵ئى، ژ چاپخانا بلند ل دھوكى پىشتى كۆنگرى راپەرىن ل سالا ۱۹۹۱ئى بوويه

بابەتتى (خىيانەت) د قى ھۆزانتى دا ۋەسا ھاتىيە پىش چاق
كو دقئىت مروڧ خۇ ژى دوير بىخىت چونكى نەيا رەۋايە د
جفاكىدا كەسەكى ب خوڧە گرىدەى و نىشكە كىڧە دونياىن
ل بەر چاقئىت ۋى رەش بكەى. ئەف ھۆزانە د شىت رابەرىيى
بكەت ئەڧى رەشتى كرىت، رىسوا و بن پى بكەت.

۲- ھوشدارى و ھوشياركرن: د قى ھۆزانىدا ھۆشدارى
يا وان كەسان دەپتە كرن ئەۋپىن قى كرىارى دكەن، ھەرۋەسا
جفاكى ژى ھوشدار دكەت ب پىكا وان دربرىنان كو خۇ
ژڧنى دياردا كرىت دوير بىخن.

۳- بەھرە و شەھرەزايى: شىانين ھۆزانقانى د
ئاشكرانە كو شىايە ھەستى خويندەقانى بخۇ رابكىشىت و
كارتىكرنى لى بكەت. واتە شىايە ھەستا خويندەقانى بۇ
دياردا (خىيانەت) ئى ب نازرىنىت و ۋەكى يا ديار دياردەيەكا
بەربەلاقە د جفاكى دا.

دو: ھۆزانا (خەۋنپىن سەراباۋى يىن كەسەكى دىن ب
عشقى):

((حەزىن گەرم و نوو تركى، ددەمى شووشەيدا خەتمىت

ئەۋى مەيگىر...

پىكەكى عشقى دانا

مزەيەك ژماچان و ھەمبىزەك گەرم

ئەۋ بىژىتىن ل پىنج شەمبىا چوۋى...

ل گورستانى نڧىژ دكرن...

خوہ ب بەر سىنگى زەلامىن چىنچقە دمراندن

ئەۋ خامپىن ئىقارىيان ل گەلىي دەۋك...

مەى قەدخون، سەمايەك سەنە بەقى دكەت

ل ئادارا چوۋى، من سوند خواربوو...

ئىدى جگارا نەكىشم

تىقەلىقا جگارابوو ل سەر لىقپىن من ((

(حىتۆ، ۲۰۱۲، ۱۷۰)

د قى ھۆزانتى دا ھۆزانقانى چەند دياردە و رەڧتارىن

من بۇ پىكا ۋى را ئىخا و

ۋى ب درەۋپىن ئەڧىنى يا خوہ

يى رەش كرى...))

(حىتۆ، ۲۰۱۲، ۲۰۴).

د قى ھۆزانتى دا ھۆزانقانى ئاماژە دايە دياردەيەكا بى
رەۋشتى ئەۋژى (خىيانەت) ھ، ھۆزانقانى ب پوون و ئاشكرا
دياردەيا (خىيانەت) ۋى ۋىنە دكەت و ئازارىن ۋى ۋىنە دكەت
و ھەرۋەكى د قى دەرپرېنى دا (ۋى ب درەۋپىن ئەڧىنى يا
خوہ / يى رەش كرى) كو مەبەست پى دللى ۋىيە، بى ھىقى
بوونەك ژ ژيانى و ئەڧىنى بۇ چى بوۋىيە، باۋەرى لدەف
نەمايە.

ل دوۋڧ بنەمايىن (گراھام ھۆ) شىرۋڧەكرنى بۇ قى
ھۆزانتى دى ب قى رەنگى بىت.

۱- رابەرى و ھوونەبوونا رەڧتاران: شىۋازىن دەرپرېنا

من ژ بو خەمدەيە كا لىقنن ته خەباتكر
من عشقا خوه يا نه پەن
د ناف دارستانا پرچا ته دا ماتكر...

ئوب ماچەكى...

ل سەر سىنگى ته يى شىر نەدىتى...
(وہفاتكر)

(حيتۆ. ۲۰۱۲، ۳۰۵-۳۰۶).

د قى ھۆزانى دا چەندىن كودىن رەوشتى تىدا ھەنە
وہكى: (حەزا نەپەن و ھار، ماچەكە، ماچەكا گەرم، لىق،
سىنگ...) ل قىرى ھۆزانقانى ب شىوہەكى بەرچاڧ د ناف
دەربرىنن خودا بكار ئىنايە ھەرچەندە كو ئەف دەربرىنە
دگەل دىتەنن جقاكى ناگونجن ب تايەت د نافبەرا دوو
كەسان كو نە حەلال بن دگەل ئىك، ئەف دياردەيا ماچكرن،
ھەمبىز... دياردەيىن كرىت د جقاكى دا و ب تاوان دەپنە
نافكرن.

۱- رابەرى و ھومونا بەرز: ئەف دەربرىنن ھۆزانقانى
بەرۇفاژى بەيىن رەوشتىنە، ل جھى كو رابەريا خويندەقانى
بەكت بو باشى، وان بەرەف قان رەفتاران بەت و ھان
دەت بو ئەنجامدانا خرابيان.

۲- ھوشدارى و ھىياركرن: د قى ھۆزانى دا ھۆزانقان
ھوشداريا كەسى بەرامبەر دكەت كو ل دووف حەزىن
خو بچن، ئەف چەندە ژى نەپەسەندىە د جقاكى دا و ژ
بەيىن رەوشتى دوور دكەفیت بەلئ وەكو دىتتا نقىسەرى
بەرۇفاژى بەلكو ئەو دىبىنیت كو ئەف چەندە وەفادارىەكە
بەرامبەر ئەو كەسى حەز ژى دكەت.

۳- بەھرە و شەھرەزايى: بەھرەيا ھۆزانقانى د قى
پارچە ھۆزانى دا گەلەك يا بەرچاڧە كو شىايە حەزا خو
دەربرىت كو ھەفدژىەكى ھەپە دگەل جقاكى، و ھونە يىن
قى جورى ژى د جقاكى دا زورن شىايە سەرنجا خويندەقانى
بخو رابكىشىت.

دوور ژ بەيىن رەوشتى وپنەكرىنە، كودىن رەوشتى يىن قى
ھۆزانى (حەزىن گەرم، مەيگىر، پىكەك، مزە، ماچ، ھەمبىز،
كريارا لەشفروشى، مەى، سەما، جگارە...).

۱- رابەرى: د قى ھۆزانى دا ھۆزانقان شىايە رابەرى بو
جقاكى بەكت، ب دياركرنا ھندەك دياردىن دوور ژ رەوشتى
كو ب شىوہەكى بەرچاڧ د جقاكىدا ھەپە، وەكى دياردا
(مەى قەخوارن، لەشفروشى و سەما...) بەھرا پترا فان
رەفتاران ژى بو ھندەك ئەگەران دزقرىنیت وەكى ماددى
و سىياسى... بووہ ئەگەرى تىكدانا سىمايى كوردەوارى د
جقاكى دا كەواتە ئەف ھۆزانە دشىت رابەريا خويندەقانى
بەكت.

۲- ھوشدارى و ھوشياركرن: ھۆزانقان رابوويە ب
ھوشياركرنا جقاكى ب ھندەك دياردان كو زىانن دگەھىننە
جقاكى مينا (مەى قەخوارن، جگارە كىشان و زىدوبوونا
كريارا لەشفروشى...) و داخوازى ژ وان دكەت كو خو ژى
دوور بىخن.

۳- بەھرە و شەھرەزايى: شىايتىن ھۆزانقانى د چەند
دەربرىنان دا ديار دبىت كو شىايە سەرنجا خويندەقانى
بخو رابكىشىت بو ھونە دەمى دىبىت (ئەو بىزىن
گورستانى نقىژ دكرن... خول بەر سىنگى زەلامىن جىنچ قە
دەماندن، ئەوئ پىشمەرگە... د قولچەكە ئودەكىقە بوويە
كەلەك... نەمالەكا تەنا ھەپە...) ئەف دەربرىنە ژ ژىياتيا
ھۆزانقانى ھاتىيە كو د جقاكى مە دا ئەف دياردەپە ھەپە
و ب رەنگەكى نەراستەوخو داخوازا چاكسازيا فان دياردان
دكەت.

سى: ھۆزانا (تنى ماچەك من ل بەندا تە دكەتە
بەستەلۆك)

((تو... ئەى حەزا دگەللىشكا مزرا نەپەن و ھار

ھەمى ئەوا من دگەل تە ھەى...))

ماچەكە

ماچەكا گەرم

دى كەنگى ھىى..

كو دچاقىت من دا خوشى سەمايى كەت

